

Юлія Шамбура,*аспірантка кафедри теорії та методики практичної психології,***Ірина Пивоварчик,***кандидат психологічних наук, доцент,***Маріанна Скоромна,***кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогічних технологій початкової освіти,**Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,**вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна***СТАВЛЕННЯ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ ДО БУЛІНГУ**

У статті аналізується проблема ставлення сучасних підлітків до булінгу. Уточнено психологічну сутність булінгу та ознак, що його розкривають. Поставлено за мету розкрити специфіку ставлення сучасних підлітків до булінгу. В якості діагностичного інструментарію використовувався модифікований варіант опитувальника «Ставлення учнів середньої та старшої школи до булінгу», який був розроблений Соціологічною лабораторією СПБГЕУ. У нашому випадку він був доповнений та розширений з метою детального дослідження факторів, що впливають та обумовлюють прояв булінгу серед підлітків та виявляють: по-перше, декларативне ставлення до булінгу та причинно-наслідкові зв'язки його появи та прояву; по-друге, наявність булінгу у власному досвіді підлітків; по-третє, уявлення підлітків про можливості подолання булінгу та його превенції; по-четверте, ставлення до булінгу, що проявляється на рівні поведінки підлітків та умов за якими вони його застосовують. Емпірично зафіксовано особливості ставлення підлітків до булінгу серед однолітків. Встановлено, що більше половини підлітків зазнавали булінг з різною частотою та в різні періоди життя переважно у школі. Виявлено суттєві розбіжності у ставленні підлітків до булінгу на декларативному та поведінковому рівні. Лише половина підлітків з-поміж тих, хто застосовує насилля визнала це на декларативному рівні. Зафіксовано що, підлітки, які потерпають від насилля у родині ставляться до нього як до норми життя та вважають, що насилля необхідно терпіти. Показано, що досвід різного ступеня залученості підлітків до проявів насилля лише у школі сприяє формуванню їх ставлення до булінгу як до прийнятної форми поведінки, але з розумінням відповідальності всіх учасників. Підлітки, які потерпають від регулярних та постійних утисків від вчителів вважають будь-яких дорослих неспроможними у питаннях вирішення булінгових ситуацій, а також дозволяють собі ставитись до однолітків з насиллям. Підтверджено, що підлітки, які не зазнавали насильницьких дій з боку родини, школи та однолітків ставляться до насилля негативно, а в вирішенні булінгових ситуацій сподіваються на учнів та вчителів.

Ключові слова: булінг, насилля, цькування, підлітки, ставлення до булінгу.

Вступ

Проблема актуальності булінгу незважаючи на прямі та опосередковані дослідження є достатньо актуальною для сучасної психологічної науки. Відомо, що акти булінгу нерідко проявляються в міжособистісних відносинах не тільки в системі освітньої діяльності, але і на рівні неуставних відносин військової діяльності, певних видах трудової діяльності, мистецької, спортивної, політичної діяльності, а також міжособистісних відносин у кримінальному оточенні та ін.

На жаль цілісних, системних досліджень, які б розкривали психологічні механізми прояву булінгу не достатньо. Що стосується теоретичних засад, які б пояснювали специфіку виникнення, прояву, нівелювання чи корекції булінгу, вони спостерігаються на рівні опосередкованого використання певних загальнонавчальних психологічних теорій. Переважно дослідники використовують власні теоретичні підходи, які не завжди можна перенести на інші дослідження при поясненні

отриманих даних. Крім того, ускладнює процес дослідження булінгу відсутність єдиного визначеного його тлумачення. Як наслідок всі наведені аргументи відбиваються в емпіричних та практичних дослідженнях, спрямованих на практичне вирішення даної проблеми. З певним припущенням можна відмітити дослідження, в яких робилася спроба пізнати особливості феномену булінгу в американській, британській, скандинавській, новозеландській, австралійській, російській та українській психології.

На жаль, цілісного уявлення про природу булінгу, виходячи з цих та інших досліджень, неможливо описати. Маються недостатні дані про пізнання булінгу в соціальних відносинах дітей. Дана проблема з нашої точки зору є надзвичайно актуальною оскільки кількості дітей в різних учнівських колективах збільшується, водночас, пропорційно ростуть дані про прояв в цих відносинах булінгу.

Мета та завдання

Враховуючи наведене, в роботі ми поставили мету розкрити специфіку ставлення сучасних підлітків до булінгу.

Для досягнення мети ставились наступні завдання:

1. Узагальнити стан сучасних досліджень булінгу та уточнити психологічний зміст його сутності та ознак.

2. Описати основні форми прояву булінгу.

3. Розкрити на основі емпіричних даних специфіку ставлення до булінгу дітей підліткового віку.

Як свідчать результати теоретичного дослідження у сучасній науковій літературі (Salmivalli С.; Lagerspetz К.; Bjorkqvist К.; Wang Jing; Iannotti Ronald J.; Nansel Tonja R.; Espelage D. L.; Swearer S. M., Александров Д., Коновалов А. Ю., Петросянц В. Р., Гришачева Н. О., Гребеннікова О. О., Бутенко В. Н., Волкова І. В., Кривцова С. В. та ін.) досі не існує єдиного визначення поняття булінгу, хоча це явище вивчається вже протягом десятиліть. Слід зазначити, що визначення змісту розуміння булінгу є надзвичайно важливим оскільки від нього залежить процедура вибору ознак дослідження. В цьому аспекті можна навести два визначення, які на нашу думку є найбільш вдалим.

По-перше, це може бути визначення булінгу запропоноване Д. Хелдом: «Булінг – це тривале фізичне або психологічне насильство, яке чинить одна особа або група осіб по відношенню до особи, яка нездатна захистити себе в даній ситуації, з усвідомленим бажанням завдати болю, залякати або спричинити стрес іншій особі» (Heald, 1999).

Не менш знаковим представляється визначення, яке надав О. Л. Глазман: «Булінг – це стереотип взаємодії у групі, при якому людина протягом тривалого часу стикається з навмисним заподіянням собі шкоди або дискомфорту з боку іншої людини або декількох людей, які володіють більшою владою (силою)».

Ці автори фактично інтегрують дефініції провідних вчених з даного питання, і надають можливість визначити булінг як стереотип взаємодії у групі, що виявляється в актах навмисного, довготривалого насилля з боку індивіда або кількох членів групи, що мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні та ін.), і яке не несе характеру самозахисту і не санкціоноване нормативно-правовими актами, відносно іншого індивіда.

Враховуючи все вищезначене ми пропонуємо дотримуватися даного розуміння булінгу оскільки, по-перше, воно фіксує найбільш суттєві ознаки; по-друге, описує зміст; по-третє, дає можливість порівнювати дані будь-яких досліджень з проблеми булінгу.

Виходячи з наведеного, провідними ознаками булінга можуть виступати:

1. Прагнення підкорити своїй волі / змусити боятися / принизити;

2. Нерівність сторін (фізична, емоційна, інтелектуальна, статусна, економічна, тощо);

3. Навмисність;

4. Систематичність/довготривалість;

5. Не санкціонованість;

6. Не несе характеру самозахисту.

Вирішуючи друге завдання та розглядаючи булінг, як стереотип взаємодії, що може виявлятися по-різному, тобто мати свої види та форми. У дослідників цього явища відмінні точки зору. Так, Д. Ольвеус виділяє наступні види булінгу: вербальний булінг, що включає принизливі коментарі і використання прізвиськ; соціальне виключення або ізоляція; фізичні знущання, такі як удари, стусани, штовхання, плювання; поширення чуток; відбирання грошей або інших речей, їх псування; погрози або примушення виконувати які-небудь дії; расистський булінг; сексуальний булінг (Olweus, 2007). Д. Лейн виділяє фізичне і психічне насильство (Lane, 1989); І. Бердишев говорить про існування словесного, поведінкового і власне агресивного булінгу, з фізичним насильством (Бердишев, Нечаєва, 2005); Т. Мерцалова виділяє насильство фізичне, емоційне, вербальне, психічне і сексуальне (Мерцалова, 2000).

Маються спроби звести прояви булінгу до двох форм, а саме тих, що пов'язані переважно з активними діями, а також тих, що пов'язані обструкцією діяльності потенційних жертв (наприклад, соціальна ізоляція, ігнорування та ін.).

Враховуючи це, результатом булінгу є психологічні наслідки, пов'язані з дією на психіку, що завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється певна емоційна травмованість, можна ще виділити булінг реальний, що здійснюється у світі фізичних об'єктів та явищ та віртуальний, що відбувається у кібер-просторі.

В свою чергу, реальний булінг поділяють ще на вербальний та фізичний булінг. Так, вербальний булінг – це вид насилля, де знаряддям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, дражнилки, поширення образливих чуток, тощо). Ознаками вербального булінгу можуть бути: образливе ім'я, прізвиська, з яким постійно звертаються до жертви; обзивання, дражнилки, поширення образливих чуток та ін.; непристойні жести (наприклад, демонстрація середнього пальця, опущеного до низу великого пальця, фіги або погроза кулаком); залякування (використання агресивних мови тіла та інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву робити або не робити що-небудь); ігнорування (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом); вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус що-небудь вкрати).

Фізичний булінг дослідники характеризують як навмисне застосування фізичної сили, спрямоване

проти іншої особи, групи осіб результатом якого можуть бути тілесні ушкодження, психологічна травма, відхилення в розвитку і навіть смерть.

Ранній булінг може проявлятися у таких ознаках: умисні поштовхи, удари, стусани; побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.; образливі дії (наприклад, плювки в жертву або в її напрямку); пошкодження та інші дії з майном (крадіжка, грабіж, ховання особистих речей жертви); сексуальне приниження та насилля (будь-які дії інтимного або сексуального характеру).

Що стосується «кібербулінгу» (cyberbullying) то виходячи з аналізу літератури даний вид можна розглядати як насилля, яке здійснюється за допомогою інформаційних та комунікаційних технологій та виявляється у формі розсилань повідомлень, фотографій, відео агресивного та образливого характеру. Ознаками його можуть виступати: приниження за допомогою різних телефонів; показ або відправлення на електронну пошту жертви грубих, образливих текстових повідомлень; передражнювання жертви в режимі он-лайн або розміщення особистої інформації, фото або відео, спрямованих на заподіяння шкоди або приниження іншої людини; ведення блогів або форумів в соціальних мережах, метою яких є дискредитація жертви, заподіяння їй психологічних страждань та ін. (Плакош, 2016).

Як свідчать результати багатьох досліджень будь-який вид або форма булінгу можуть бути проявлені також у організованому колективі, наприклад, в школі, підприємстві, армії («дідівщина»), тюрмі та ін.

В ході вирішення третього завдання, аналіз та систематизація різних сучасних досліджень (Espelage, Swearer, 2003; Wang, Jing, 2009; Ермолова, Савицкая, 2015 та ін.) засвідчили, що булінг може мати місце за умов наявності сукупності індивідуально-особистісних та соціальних факторів. До індивідуально-особистісних факторів, що впливають на появу булінгу в групі підлітків слід віднести: високий рівень проактивної агресивності, схильність до домінування, зниження навчальної мотивації, низький рівень вихованості та ін. Соціальні фактори, що зумовлюють прояв булінгу можна розділити на декілька груп. До першої групи можна віднести сімейне благополуччя – соціально-економічний статус родини, особливості сімейної системи, стиль виховання та ін.). Друга група охоплює ситуацію навчального середовища – особливості соціометрії класу, конфліктогенність середовища, тобто провокаційне ставлення вчителів до учнів, невдале застосування шкільних вимог щодо правил та норм поведінки, а також контролю з боку шкільного персоналу щодо їх виконання та ін.). Третю групу складають чинники, пов'язані з медіа середовищем – медіа контент телебачення, Інтернет ресурсів, Інтернет ігор, які демонструють в своєму змісті пропаганду се-

ред дітей різного роду насилля та ін. Враховуючи предмет нашого дослідження ми брали до уваги саме соціальні фактори.

Методи дослідження

Пристаючи до емпіричного дослідження слід описати процедуру та методику пізнання. В якості останньої використовувався модифікований варіант опитувальника «Ставлення учнів середньої та старшої школи до булінгу», який був розроблений Соціологічною лабораторією СПбГЕУ. У нашому випадку він був доповнений та розширений з метою детального дослідження факторів, що впливають та обумовлюють прояв булінгу серед підлітків. В остаточному варіанті модифікований опитувальник налічує 27 тестових завдань, які спрямовані на виявлення чотирьох аспектів ставлення до булінгу та його проявів серед підлітків. Перший аспект дозволяє визначити декларативне ставлення до булінгу та описує причинно-наслідкові зв'язки появи та прояву булінгу. Означений блок формувався за допомогою питань, що дозволяють визначити загальні переконання підлітків стосовно насилля та булінгу. Сюди відноситься: загальне ставлення, розуміння причин жорстокого поведіння, відповідальність за насилля, а також його місце у ціннісній системі сучасної молоді.

Другий аспект описує наявність булінгу у власному досвіді підлітків. Цей блок розкривається через питання, що надають інформацію про сфери взаємодії, де підліток був залучений до насилля та в якій ролі – спостерігача або жертви.

Третій аспект відображає уявлення підлітків про можливість подолання булінгу та його превенції. У фокус уваги даного блоку підпадають питання опитувальника, що відображають наявність досвіду вирішення ситуації булінгу, а саме наявністю власних спроб протидіяти, спроб стати на захист іншої людини, розуміння та сподівання на допомогу оточуючих.

Четвертий аспект спрямований на виявлення ставлення до булінгу, що проявляється на рівні поведінки підлітків та умов за якими вони його застосовують. Це визначалося за допомогою питань, які розкривали власні патерни поведінки стосовно інших і можливості застосування насилля, включаючи його форми та види. Таким чином, запропонований модифікований опитувальник дозволяє виявити не тільки декларативні, але й поведінкові особливості ставлення сучасних підлітків до булінгу.

З метою вивчення специфіки ставлення сучасних підлітків до булінгу, нами було проведено дослідження на базі Українського дитячого центру «Молода гвардія». В анкетуванні взяли участь 180 підлітків з різних регіонів країни у віці від 11 до 14 років.

Для математичної обробки отриманих результатів використовувався комп'ютерний варіант статистичної програми SPSS 25.

Результати

Аналізуючи перший блок питань анкети, що відображає декларативне ставлення підлітків до насилля та різних проявів булінгу було виявлено такі дані. Майже 12% дітей заявляють про позитивне ставлення. На бік повного нейтралітету в цьому питанні або байдужість стало 8% підлітків. Усі інші своє декларативне ставлення означили як негативне (див.рис.1).

Беручи до уваги аналіз кореляційних зв'язків можна зазначити, що загальна оцінка за відповідь на запитання «Як Ви ставитесь до насилля та різних форм прояву булінгу» позитивно корелює із запитанням анкети «Чи задирають Вас однокласники?» ($r = 0,22$, при $p < 0,05$) та запитанням «Як часто Ви знущаетесь над однокласниками? (погрожуєте, б'єте, кричите, зганяєте злість, звинувачуєте та інше)» ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). Отже, ті підлітки, хто позитивно ставиться до насилля, часто опиняються у двох ролях: як агресора, так і жертви агресії.

Взагалі, аналізуючи кореляційні зв'язки відповідей на перше запитання з іншими відповідями, можна виділити та описати два протилежних типи, виходячи з того, позитивно чи негативно підлітки ставляться до

насилля. До того ж, саме крайні (полюсні) відповіді утворили найбільшу кількість кореляційних зв'язків.

Підлітки, які позитивно ставляться до різних форм насилля вказують, що їх постійно задирають однокласники ($r = 0,37$, при $p < 0,05$), до них допускають погрози ($r = 0,20$, при $p < 0,05$) та агресію ($r = 0,16$, при $p < 0,05$), вони стикалися з кібербулінгом, коли їх анонімно ображали ($r = 0,18$, при $p < 0,05$), вони були свідками насилля у сім'ї ($r = 0,19$, при $p < 0,05$), багатьом вдалося здолати агресивне до себе ставлення з боку вчителів ($r = 0,21$, при $p < 0,05$). Якщо вони опиняються у ситуації жорстокого ставлення, то розповісти про це можуть тільки іншим дорослим ($r = 0,29$, при $p < 0,05$). Вони знущуются з однокласників ($r = 0,23$, при $p < 0,05$), використовуючи переважно фізичне насилля ($r = 0,22$, при $p < 0,05$), але вважають, що зупинити булінг можуть самі учні ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). З причин негативного ставлення до однокласників вони вказують, що ті потрапили під гарячу руку ($r = 0,22$, при $p < 0,05$). При цьому така причина, як «Він/вона мене спровокували» для них не є характерною ($r = -0,17$, при $p < 0,05$). Це ж стосується і таких причин жорстокого поведіння як «помста» ($r = -0,18$, при $p < 0,05$) та «вміщення злоби на інших» ($r = -0,17$, при $p < 0,05$).

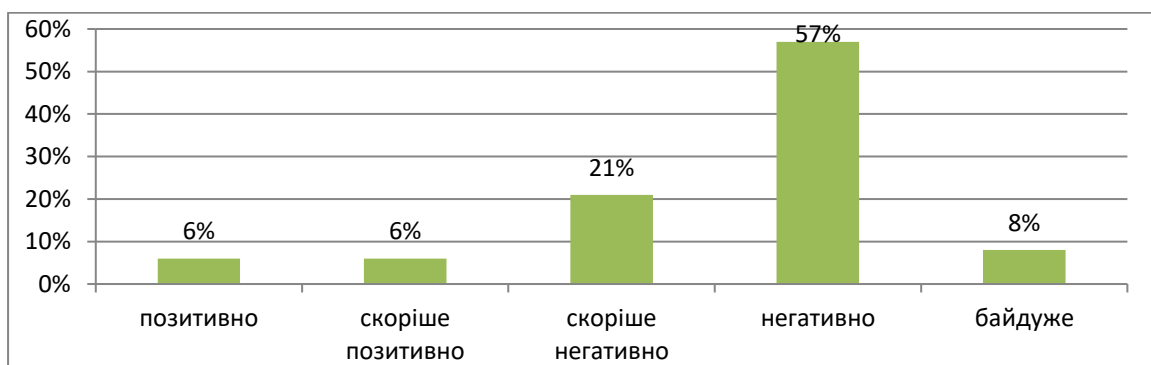

Рис.1. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до насилля та різних форм прояву булінгу» ($n=180$, $y\%$)

Підлітки, які позитивно ставляться до різних форм насилля вказують, що їх постійно задирають однокласники ($r = 0,37$, при $p < 0,05$), до них допускають погрози ($r = 0,20$, при $p < 0,05$) та агресію ($r = 0,16$, при $p < 0,05$), вони стикалися з кібербулінгом, коли їх анонімно ображали ($r = 0,18$, при $p < 0,05$), вони були свідками насилля у сім'ї ($r = 0,19$, при $p < 0,05$), багатьом вдалося здолати агресивне до себе ставлення з боку вчителів ($r = 0,21$, при $p < 0,05$). Якщо вони опиняються у ситуації жорстокого ставлення, то розповісти про це можуть тільки іншим дорослим ($r = 0,29$, при $p < 0,05$). Вони знущуются з однокласників ($r = 0,23$, при $p < 0,05$), використовуючи переважно фізичне насилля ($r = 0,22$, при $p < 0,05$), але вважають, що зупинити булінг можуть самі учні ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). З причин негативного ставлення до однокласників вони вказують, що ті потрапили під гарячу руку ($r = 0,22$, при

$p < 0,05$). При цьому така причина, як «Він/вона мене спровокували» для них не є характерною ($r = -0,17$, при $p < 0,05$). Це ж стосується і таких причин жорстокого поведіння як «помста» ($r = -0,18$, при $p < 0,05$) та «вміщення злоби на інших» ($r = -0,17$, при $p < 0,05$).

З отриманих даних складається, що агресорами/аб'юзерами стають ті підлітки, для кого агресія, жорстокість та насилля є нормальною, невід'ємною частиною їхнього життя. Вони постійно відчують агресивне ставлення до себе оточення та опиняються в таких ситуаціях на самоті, оскільки не можуть поділитися своїми переживаннями з близькими людьми.

Протилежна група – це підлітки, що негативно ставляться до насилля. Вони вбачають причиною припинення та жорстокого поведіння помсту ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). Вони з більшою імовірністю можуть уникнути ситуацій, коли їх задирають однокласники ($r = -$

0,18, при $p < 0,05$). Останні не відчувають агресію з боку вчителів (вони частіше відповідали на це питання негативно ($r = 0,16$, при $p < 0,05$)). До них не допускають агресію ($r = -0,19$, при $p < 0,05$). Такі учні не стануть на захист скривдженої людини ($r = -0,17$, при $p < 0,05$) вважаючи, що припинити жорстоке поведіння здатні тільки фахівці (психологи, соціальні працівники та ін.) ($r = 0,15$, при $p < 0,05$), а вони самі на це не здатні ($r = -0,16$, при $p < 0,05$). При спостереженні жорстокої поведінки підлітки з цієї групи відчувають пригніченість ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). Проте вони можуть, на відміну від першої групи, розповідати про ситуації жорстокого поведіння друзям та родичам (відповідно $r = 0,17$ та $r = 0,15$, при $p < 0,05$). Вони не дозволяють собі ставитись до когось з насиллям ($r = -0,16$, при $p < 0,05$), ніколи не знущаються з однокласників ($r = 0,19$, при $p < 0,05$) та вважають ненормальним відповідати насиллям на насилля ($r = -0,19$, при $p < 0,05$). Вони вважають, що однолітки мають обов'язково нести хоча б моральну відповідальність за жорстоке поведіння ($r = 0,33$, при $p < 0,05$), а вчителі - матеріальну ($r = 0,18$, при $p < 0,05$) та адміністративну ($r = 0,16$, при $p < 0,05$).

Таким чином, вимальовується портрет вихованої особи, яка засвоїла морально-етичні норми взаємодії у суспільстві, ймовірно має низький рівень агресії (на це вказує почуття пригніченості при спостереганні жорстокого поведіння і те, що вони не стануть на захист скривдженого) та теплі, близькі стосунки с однолітками та родичами, від яких можуть отримати підтримку.

Настороженість викликають підлітки, що заявили про байдуже ставлення до різних форм насилля та жорстокого поведіння. Серед причин припинення та

жорстокого поведіння вони також обирають відповідь «інший варіант» ($r = 0,21$, при $p < 0,05$) та заперечують бажання самоствердитися ($r = -0,16$, при $p < 0,05$). Незважаючи на те, що відчували агресивні утиски вчителів, та зараз все добре ($r = 0,18$, при $p < 0,05$) вони впевнені, що вчитель не несе відповідальності за жорстоке поведіння ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). Очевидно при спостереженні жорстокого поведіння відчувають байдужість ($r = 0,25$, при $p < 0,05$).

Другий блок запитань анкети дозволив нам визначити наявність булінгу у власному досвіді підлітків. На сьогодні існує багато досліджень, де наводиться статистика щодо проявів булінгу серед молоді. Для нас було важливо мати реальну картину залучення наших випробуваних у булінгові ситуації. Результати продемонстрували, що 54% підлітків зазнавали булінг. Серед них 14% підлітків зазнають його постійно. Важливо відзначити, що 24% випробуваних дітей вказали на той факт, що вони потрапляють у ситуацію булінгу проте не часто. Більше того, 16% дітей зазначали, що в них був раніше досвід жертв цькування від однокласників. Така ситуація вказує на актуальність проблеми булінгу особливо серед підлітків в освітньому середовищі (див. рис.2) та необхідність її поглибленого вивчення.

Запитання «Чи зазнавали Ви особисто булінг?» спрямоване на виявлення потенційних або актуальних жертв. Але на практиці це не зовсім так. З попередніх кореляційних зв'язків було виявлено, що ті, хто позитивно ставиться до насилля (потенційні аб'юзери) також вказують на те, що їх задирають та ображають. Але описати жертву виходячи з відповідей на запитання анкети можливо.

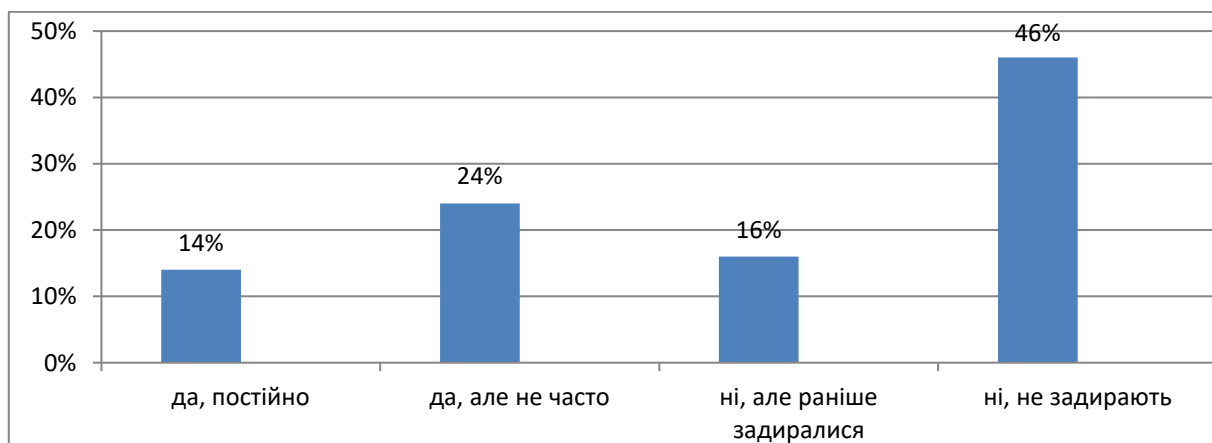

Рис.2. Розподіл відповідей на запитання «Чи зазнавали Ви особисто булінг?» ($n=180$, $y\%$)

Ті, кого постійно задирають однокласники скоріше заперечують таку причину жорстокого поведіння як «вміщення злоби на інших» ($r = -0,17$, при $p < 0,05$). Вони постійно відчувають агресію від вчителів ($r = 0,22$, при $p < 0,05$), в основному в якості погроз ($r = 0,36$, при $p < 0,05$). Вони зовсім не відчувають до

себе доброго ставлення від однокласників ($r = -0,53$, при $p < 0,05$), які застосовують до них образи ($r = 0,19$, при $p < 0,05$), погрози ($r = 0,43$, при $p < 0,05$) та фізичну агресію ($r = 0,22$, при $p < 0,05$). Вони також спостерігали насилля у родині ($r = 0,22$, при $p < 0,05$). І спостерігаючи жорстоке поведіння відчувають провину ($r = 0,22$,

при $p < 0,05$), але зовсім не проявляють співчуття ($r = -0,16$, при $p < 0,05$). Вони були жертвами кібербулінгу ($r = 0,24$, при $p < 0,05$), їх ображали публічно ($r = 0,22$, при $p < 0,05$).

Ті, кого однокласники задирали в минулому, вказують на актуальне добре ставлення до них з боку вчителів ($r = 0,15$, при $p < 0,05$) і те, що їм вдалось здолати агресивне ставлення до них однокласників ($r = 0,23$, при $p < 0,05$). Будучи свідками жорстокого ставлення до учня у школі ($r = 0,19$, при $p < 0,05$), відчували пригнічення ($r = 0,18$, при $p < 0,05$) та співчуття ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). Також вони зізнаються, що застосовували психологічне насилля ($r = 0,20$, при $p < 0,05$) не вважаючи за нормальне відповідати насиллям на насилля ($r = -0,20$, при $p < 0,05$).

Підлітки, яких не задирають однокласники, також не відчують агресії та погроз від вчителів (відповідно $r = -0,29$ та $r = -0,21$, при $p < 0,05$), проте вважають, що їм занижують оцінки ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). До них ніхто не допускав агресії ($r = 0,22$, при $p < 0,05$) та добре ставляться однокласники ($r = 0,50$, при $p < 0,05$) і, відповідно, їм не доводилося боротися з агресивним ставленням до себе ($r = 0,46$, при $p < 0,05$). Вони не стикались з кібербулінгом ($r = -0,27$, при $p < 0,05$). В той же час спостерігали жорстоке ставлення у школі по відношенню до інших ($r = -0,21$, при $p < 0,05$) і самі не знущались ніколи ($r = 0,17$, при $p < 0,05$), при цьому вказують, що намагалися стати на захист скривдженої людини і

це допомогло ($r = 0,15$, при $p < 0,05$) і потім до них ніхто не чіплявся ($r = -0,25$, при $p < 0,05$). Серед причин негативного ставлення до однокласників вони вказують «він/вона занадто загордилися» ($r = 0,17$, при $p < 0,05$).

Підлітки, що відчують агресію від вчителів вказують на всі види агресивної поведінки: образи ($r = 0,27$, при $p < 0,05$), погрози ($r = 0,33$, при $p < 0,05$), фізичку агресію ($r = 0,19$, при $p < 0,05$), «постійно чіпляються» ($r = 0,17$, при $p < 0,05$), не дають можливість відповідати на уроці ($r = 0,28$, при $p < 0,05$), занижують оцінки ($r = 0,20$, при $p < 0,05$). Одночасно відчуючи агресивну поведінку з боку однокласників: образи ($r = 0,22$, при $p < 0,05$), погрози ($r = 0,25$, при $p < 0,05$), фізичну агресію ($r = 0,17$, при $p < 0,05$), ізоляцію ($r = 0,31$, при $p < 0,05$). Ймовірно, жорстоке поводження з боку вчителів може провокувати аналогічне поводження учнів. Також, вони вказують, що дозволяють собі ставитись до когось з насиллям ($r = 0,21$, при $p < 0,05$), але знущались з однокласників рідко ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). З причин негативного ставлення вказують: «він/вона потрапили під гарячу руку» ($r = 0,19$, при $p < 0,05$) та «він/вона не такі як всі» ($r = 0,22$, при $p < 0,05$). З видів насилля застосовували фізичне ($r = 0,22$, при $p < 0,05$) та психологічне ($r = 0,24$, при $p < 0,05$).

Розглянемо аналіз даних підлітків, що були свідками насилля у родині. Так, було виявлено, що 24% підлітків спостерігали булінгові тенденції у родинній взаємодії.

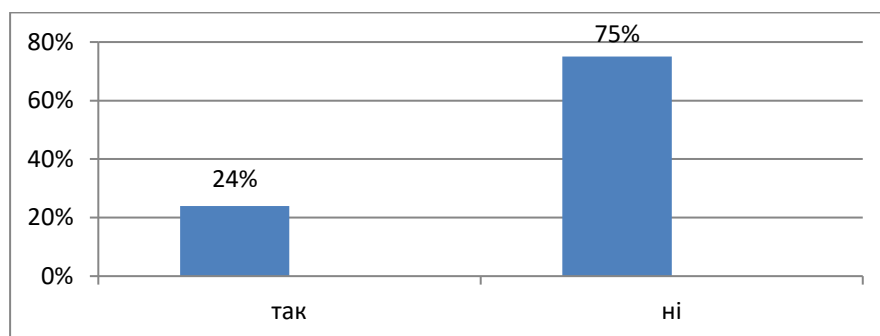

Рис. 3. Наявність досвіду спостерігання насилля у родині ($n=180$, у%)

Аналіз кореляційних зв'язків свідчить про те, що підлітки, які знайомі з насиллям в родині позитивно його сприймають ($r = 0,23$, при $p < 0,05$). Їх теж постійно задирають однокласники ($r = 0,27$, при $p < 0,05$), які до них допускали агресію ($r = 0,27$, при $p < 0,05$), погрози ($r = 0,21$, при $p < 0,05$), фізичну агресію ($r = 0,18$, при $p < 0,05$) і ці підлітки також стикались з кібербулінгом ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). Вважають, що жорстоке поводження здатні припинити самі учні ($r = 0,15$, при $p < 0,05$). Можуть розповісти про ситуації жорстокого поводження родичам ($r = 0,17$, при $p < 0,05$), та не можуть звернутися до батьків ($r = -0,29$, при $p < 0,05$). Вважають, що насилля слід терпіти, нічого не здійснюючи

($r = 0,19$, при $p < 0,05$) при цьому вважають за нормальне відповідати насиллям на насилля ($r = 0,18$, при $p < 0,05$). Оскільки навчальна діяльність сучасних підлітків обумовлює необхідність перебування значного проміжку часу у школах або інших навчальних закладах для нас було важливим дізнатися щодо наявності актів булінгу безпосередньо на території навчальної установи. Як засвідчили результати досліджень, переважна більшість підлітків (майже 80%) були свідками його проявів по відношенню до інших у стінах навчального закладу (див. рис.4). Всі ці та інші наведені результати є тривожним симптомом відносно негативного впливу різних форм булінгу, як на психічний стан особистості, що розвивається.

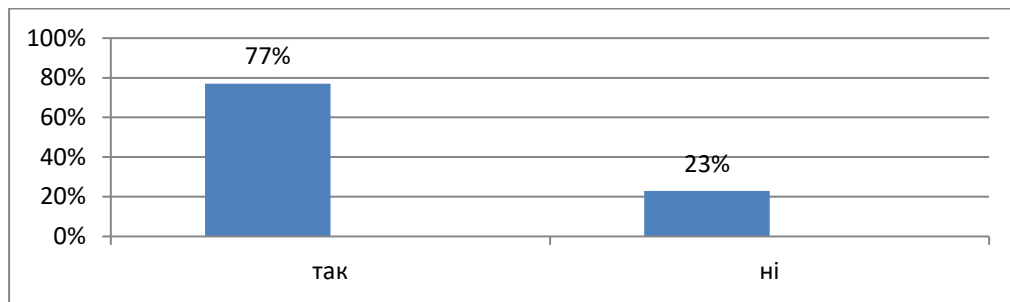

Рисунок 4. Наявність досвіду спостереження насилля у школі (n=180, у%)

За даними аналізу кореляційних зв'язків підлітки, що спостерігали жорстоке ставлення у школі по відношенню до інших відчували ненависть ($r = 0,20$, при $p < 0,05$), провину ($r = 0,16$, при $p < 0,05$), сором ($r = 0,16$, при $p < 0,05$) та співчуття ($r = 0,20$, при $p < 0,05$). Відзначаючи, що їх також задирають однокласники ($r = 0,16$, при $p < 0,05$) та їм вдалося це подолати ($r = 0,15$, при $p < 0,05$). Стикаючись з кібербулінгом, їх ображали анонімно ($r = 0,23$, при $p < 0,05$). Зізнаються, що дозволяють собі ставитись до когось з насиллям ($r = 0,21$, при $p < 0,05$), але знущались з однокласників рідко ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). Вважають, що однокласники повинні нести

соціальну ($r = 0,21$, при $p < 0,05$) та особисту відповідальність ($r = 0,21$, при $p < 0,05$) за жорстоке поводження до інших, а вчителів – адміністративну відповідальність ($r = 0,22$, при $p < 0,05$).

Третій блок питань торкався уявлення підлітків про можливість подолання булінгу та його превенції. Маючи у власному досвіді переживання булінгу, важливо розуміти, як дитина змогла відреагувати та чи здійснювала хоча б спроби йому протидіяти. За результатами нашого дослідження 46% підлітків намагалися боротися з булінгом. Проте 6% підлітків взагалі не вдавалися до протистояння через почуття страху (див.рис.5).

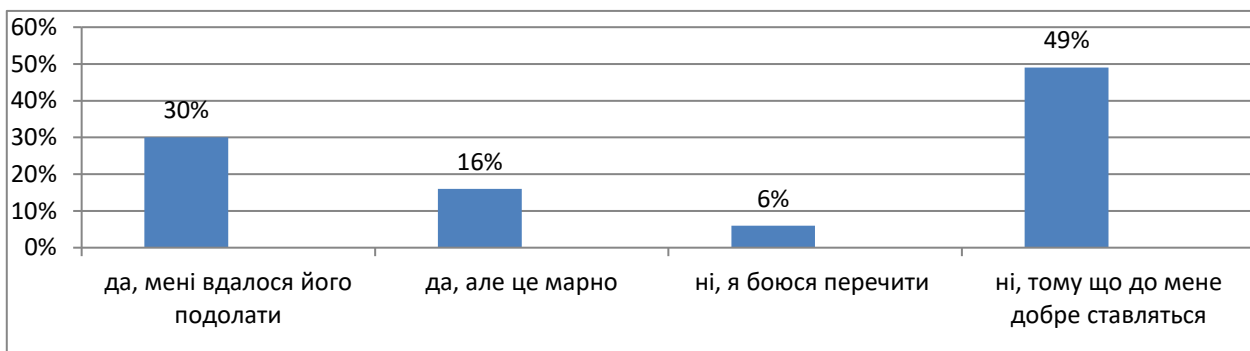

Рис.5. Розподіл відповідей на запитання «Чи здійснювали ви спробу протистояти булінгу?» (n=180, у%)

Аналізуючи відповіді на запитання: «Чи здійснювали ви спробу протистояти булінгу?» ми виявили, що більшою мірою підлітки намагалися боротися, проте це виявилось марним ($r = 0,83$, при $p < 0,05$), або не намагалися, тому що бояться перечити однокласникам ($r = 0,41$, при $p < 0,05$).

Ті, кому вдалося здолати агресивне ставлення з боку однокласників також змогли побороти й агресивне ставлення з боку вчителів ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). Також, зізнаються, що зрідка знущались з однокласників ($r = 0,17$, при $p < 0,05$), застосовуючи психологічне насилля ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). Слід відмітити, що, ймовірно, підлітки пожалкували про те, що намагалися захищати себе та долати негативне ставлення, оскільки на запитання: «Як ви вважаєте, чи варто терпіти насилля, нічого не здійснюючи?» - вони відповіли «так» ($r =$

$0,20$, при $p < 0,05$). Можливо їхню поведінку розкрили або не підтримали.

Підлітки, які вказують, що змогли здолати агресивне ставлення з боку вчителів, вказували на почуття сорому ($r = 0,18$, при $p < 0,05$) та провини ($r = 0,18$, при $p < 0,05$), коли спостерігали жорстоке поводження. Вони ставали на захист скривдженої дитини і вказували, що над нею перестали знущатись ($r = 0,15$, при $p < 0,05$). Вважають, що припинити жорстоке поводження та насилля здатні самі учні ($r = 0,18$, при $p < 0,05$). При цьому зізнаються, що застосовували фізичне насилля до інших ($r = 0,25$, при $p < 0,05$). Вважають, що вчитель має нести моральну відповідальність за жорстоке поводження з учнями ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). Також, підлітки вважають нормальним відповідати насиллям на насилля ($r = 0,16$, при $p < 0,05$).

Підлітки, які намагалися стати на захист скривдженої дитини демонструють небайдужість до насилля ($r = -0,19$, при $p < 0,05$), але не мають позитивного або негативного ставлення. Вони вказують, що їх задирали раніше ($r = 0,18$, при $p < 0,05$), але зараз вони не відчують негативного ставлення ($r = -0,18$, при $p < 0,05$). Їм вдалося здолати агресивне ставлення до них вчителів ($r = 0,15$, при $p < 0,05$). Стосовно агресивного ставлення до однокласників, то їм скоріше не довелося якось активно діяти, щоб його подолати ($r = -0,25$, при $p < 0,05$). Вважають, що учні не здатні припинити жорстоке поведіння та насилля ($r = -0,22$, при $p < 0,05$), проте фахівці (психологи, соціальні працівники, тощо) – так ($r = 0,17$, при $p < 0,05$).

Маються підлітки, які ставали на захист скривдженої дитини, але це не допомогло. В той же час вони вважають, що учні школи здатні припинити жорстоке поведіння та насилля ($r = 0,17$, при $p < 0,05$) та можуть розповісти про ситуації жорстокого поведіння анонімному фахівцеві ($r = 0,15$, при $p < 0,05$). При цьому одні підлітки мають нести адміністративну відповідальність за жорстоке поведіння ($r = 0,22$, при $p < 0,05$).

Є підлітки, які намагалися стати на захист скривдженої людини, але до них теж стали чіплятися, вказують, що їх задирають однокласники, але нечасто ($r = 0,21$, при $p < 0,05$), ображають ($r = 0,20$, при $p < 0,05$). Відчували також і образи від вчителів ($r = 0,21$, при $p < 0,05$). Більшою мірою вони намагалися боротися з агресивним ставленням з боку однокласників ($r = 0,31$,

при $p < 0,05$) та впевнені, що це марно ($r = 0,31$, при $p < 0,05$) або ж боялися перечити однокласникам ($r = 0,30$, при $p < 0,05$). Такі підлітки під час спостереження жорстокого поведіння відчували сором ($r = 0,21$, при $p < 0,05$).

Дослідження реального ставлення до булінгу у житті підлітків та умов його застосування засвідчило, що лише 6% підлітків заявили про позитивне ставлення до насилля і ще 6% – про невпевнене позитивне ставлення. Проте на поведінковому рівні виявилось 30% підлітків, які застосовують насилля під час міжособистісної взаємодії.

Підлітки, що дозволяють собі ставитись до когось з насильством, вказують, що роблять це рідко ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). Застосовували переважно фізичне насилля ($r = 0,17$, при $p < 0,05$). При цьому самі ставали жертвою агресії ($r = 0,34$, при $p < 0,05$), їх ображали ($r = 0,22$, при $p < 0,05$). Вони стикалися з кібербулінгом ($r = 0,21$, при $p < 0,05$), де їх ображали публічно ($r = 0,16$, при $p < 0,05$). Вважають нормальним відповідати насиллям на насилля ($r = 0,23$, при $p < 0,05$). В ситуації спостереження насилля ($r = 0,21$, при $p < 0,05$) відчують або жах ($r = 0,17$, при $p < 0,05$), або байдужість ($r = 0,22$, при $p < 0,05$). Відчували агресію від вчителів ($r = 0,21$, при $p < 0,05$) та намагалися боротися з таким відношенням, але вважають це марним ($r = 0,20$, при $p < 0,05$). Їх друзі та однокласники не розповідали їм про пережите насилля ($r = -0,16$, при $p < 0,05$).

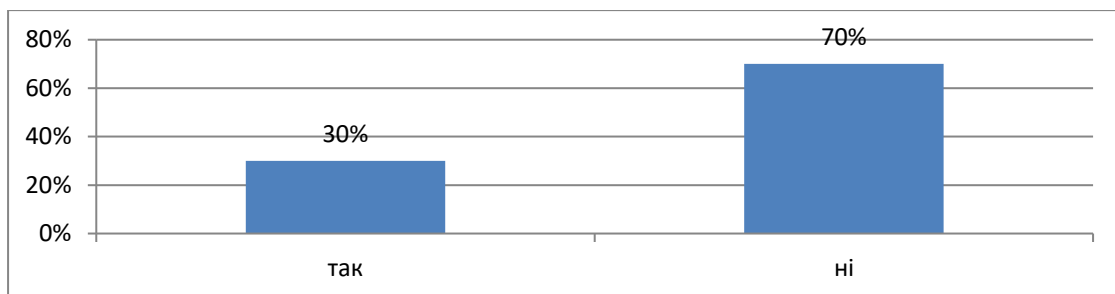

Рис. 7. Розподіл відповідей на запитання «Чи дозволяєте ви собі ставитись до когось з насильством?» ($n=180$, %).

Обговорення

Сучасні вітчизняні (Хломов, Бочавер, 2013) та закордонні (Fantiand Kimonis, 2012; Cook et al., 2010; Craigand Pepler, 2003; Perrenand Alsaker, 2006) дослідники вважають, що певні особистісні особливості (емоційна чутливість, конформність, конфліктність, особливості інтелектуального та психічного розвитку та ін.) постають основною причиною прояву булінгу у групі. Саме тому чисельні дослідження спрямовані на складання портретів «типових» жертв та аб'юзерів. Проте, у межах кожного дослідження визначено достатньо широкий спектр особистісних рис, які одночасно можуть підпадати як під портрет жертви булінгу, так і під портрет аб'юзера.

Отримані результати наших досліджень свідчать на користь позиції стосовно того, що саме булінг сприяє проявленню певних особистісних особливостей, формуючи портрет жертви або аб'юзера. Дитина потрапляючи в ситуацію цькування, спираючись на свій особистий та внутрішньо сімейний досвід, демонструє певні поведінкові моделі, що провокують або блокують ескалацію булінгу.

Проблема булінгу у сучасному науковому просторі переважно звучить як проблема міжособистісної взаємодії серед підлітків. Однак, необхідно підкреслити, що отримані нами результати вказують на вертикальну площину булінгу, тобто на відчуття підлітками

булінгових утиснень з боку вчителів. Більше того, доцільно розглядати цей аспект не тільки зверху вниз, але й знизу вверх – цькування вчителів школярами.

Висновки

Таким чином, проведене дослідження проблеми особливостей прояву булінгу серед сучасних підлітків дозволило зробити наступні висновки:

Розкрито, що підлітковий булінг в сучасному освітньому середовищі постає як суттєва проблема, яка має негативні соціальні, та психологічні наслідки.

Уточнено психологічну сутність булінгу, який можна розглядати як стереотип взаємодії у групі, що виявляється в актах навмисного, довготривалого насилля з боку індивіда або кількох членів групи, що мають певні переваги, і, який не несе характеру самозахисту і не санкціонований нормативно-правовими актами, відносно іншого індивіда.

Встановлено, що 54% підлітків зазнавали булінг з різною частотою та в різні періоди життя переважно у школі, а 33% відчували його через Інтернет простір.

Показано, що сучасні підлітки заявляють переважно про негативне ставлення (78%) до насилля та різних форм прояву булінгу. Виявлено суттєві розбіжності у ставленні підлітків до булінгу на декларативному та поведінковому рівні. Лише половина підлітків з-поміж тих, хто застосовує насилля визнала це на декларативному рівні.

Статистично зафіксовано певні особливості у ставленні сучасних підлітків до булінгу. Так, підлітки, які потерпають від насилля у родині ставляться до нього як до норми життя та вважають, що насилля необхідно терпіти.

Показано, що досвід різного ступеня залученості підлітків до проявів насилля лише у школі сприяє формуванню їх ставлення до булінгу як до прийнятної форми поведінки, але з розумінням відповідальність всіх учасників, включаючи вчителя. Підлітки, які потерпають від регулярних та постійних утисків від вчителів вважають будь-яких дорослих неспроможними у питаннях вирішення булінгових ситуацій, а також дозволяють собі ставитись до однолітків з насиллям.

Статистично доведено, що наявність у підлітків досвіду різного роду жорстокого поводження з ними з боку родини, вчителів та однокласників обумовлює формування позитивного ставлення до насилля. Вони відкрито заявляють про це, вважають, що його необхідно терпіти або відповідати насиллям на насилля.

Підтверджено, що підлітки, які не зазнавали насильницьких дій з боку родини, школи та однолітків ставляться до насилля негативно, а в вирішенні булінгових ситуацій сподіваються на учнів та вчителів.

У цілому проведене дослідження демонструє, що сукупність соціальних факторів середовища має суттєвий вплив на формування ставлення сучасних підлітків

до проблеми булінгу та підкреслює необхідність розробки та реалізації програм профілактики булінгу, що орієнтовані як на учнів, так і на педагогічний колектив.

Подальші дослідження будуть спрямовані на визначення психологічних детермінант булінгу та технологій їх корекції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Alsaker F., Nagele C. Bullying in kindergarten and prevention // Understanding and addressing bullying: An international Perspective PrevNet publication series / D. Pepler, W. Craig. – 2008. – Vol. 1. – P. 230-248.

2. Espelage, D. L.; Swearer, S. M. Research on school bullying and victimization: What have we learned and where do we go from here? / School psychology review. – 2003. – Vol. 32. – No. 3. – P. 365-383.

3. Held D., MacGrew A., Goldblatt L., Perraton J. "Global Transformations: Politics, Economics and Culture" - Stanford, California, 1999.

4. Olweus D. Bullying at school: Longterm outcomes for the victims and an effective schoolbased intervention program // Aggressive behavior: Current perspectives / Ed. L. R. Huessmann. – New York: Plenum Press, 1994. – P. 97-130.

5. Salmivalli C. Bullying and the peer group: A review // Aggression and Violent Behavior. – 2010. – Vol. 15. – No. 2. – P. 112-120. doi: 10.1016/j.avb.2009.08.007.

6. Wang, Jing; Iannotti, Ronald J.; Nansel, Tonja R. School Bullying Among Adolescents in the United States: Physical, Verbal, Relational, and Cyber /Journal of adolescent health. – 2009. – Vol. 45 – No. 4. – P. 368-375.

7. Бочавер А. А., Хломов К. Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // Психология. Журн. ВШЭ. – 2013. – Т. 10. – № 3. – С. 149-159.

8. Ермолова Т. В., Савицкая Н. В. Буллинг как групповой феномен: исследование буллинга в Финляндии и скандинавских странах за последние 20 лет (1994 – 2014) [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. – 2015. – Т. 4. – № 1. – С. 65-90. URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76177.shtml> (дата обращения: 02.09.2017).

9. Плакош М. І. Булінг в школі /Методичний кейс (Інтегрований семінар голів шкільних методичних об'єднань, класних керівників та працівників психологічної служби загальноосвітніх навчальних закладів. 3 листопада 2016 року). - 2016. – 42с.

REFERENCES

1. Alsaker, F., Nagele, C. (2008). Bullying in kindergarten and prevention // Understanding and addressing bullying: An international Perspective PrevNet publication series / D. Pepler, W. Craig. Vol. 1. – P. 230-248 [in English].

2. Espelage, D.L.; Swearer, S.M. (2003). Research on school bullying and victimization: What have we

learned and where do we go from here? / School psychology review. Vol. 32. – No. 3. -P. 365-383 [in English].

3. Held D., MacGrew A., Goldblatt L., Perraton J. (1999). "Global Transformations: Politics, Economics and Culture" - Stanford, California [in English].

4. Olweus, D. (1994). Bullying at school: Longterm outcomes for the victims and an effective schoolbased intervention program // Aggressive behavior: Current perspectives / Ed. L. R. Huessmann. – New York: Plenum Press. P. 97-130 [in English].

5. Salmivalli, C. (2010). Bullying and the peer group: A review // Aggression and Violent Behavior. Vol. 15. – No. 2. – P. 112-120. doi: 10.1016/j.avb.2009.08.007.

6. Wang, Jing; Iannotti, Ronald J.; Nansel, Tonja R. (2009). School Bullying Among Adolescents in the United States: Physical, Verbal, Relational, and Cyber //Journal of adolescent health. Vol. 45 – No. 4. – P. 368-375 [in English].

7. Bochaver, A. A., Khlomov, K. D. (2013). Bulling kak ob`ekt issledovaniyi I kulturniy fenomen [Bulling as an object of research and a cultural phenomenon]. *Psikhologiya. Zhurnal V.S.H.E. - Psychology. Journal of High School of Economy*, 3, 149-159. (Vol. 10) [in Ukrainian].

8. Ermolova, T. V., Savitakaya, N. V. (2015). Bulling kak gruppovoiy fenomen: issledovanie bullinga v Finlyandii I skandinavskikh stranakh za poslednie 20 let (1994-2014) [Bulling as a group phenomenon: a study of bullying in Finland and Scandinavian countries over the past 20 years (1994 – 2014)]. *Sovremennaya zarubezhnaya psikhologiya – Modern Foreign Psychology*, 1, 65-90. (Vol. 4). Retrieved from <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76177.shtml> [in Ukrainian].

9. Plakosh, M. I. (2016). Bulling v shkole [Bulling at School]. *Metodicheskiyi keys. - Methodical case* [in Ukrainian].

Yuliya Shchambura,
Postgraduate student,

Department of Theory and Methods of Practical Psychology,

Iryna Pyvovarchyk,

PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,

Marianna Skoromna,

PhD (Candidate of Pedagogical Sciences), senior lecturer,

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky,
26, Staroportofrankivska, Odesa, Ukraine

ATTITUDES OF TODAY'S TEENAGERS TO BULLYING

The article analyzes the problem of the attitude of today's teenagers to bullying. The psychological essence of the bullying and features that reveal it are specified. The purpose is to reveal the specificity of the attitude of today's teenagers to bullying. The modified version of the questionnaire "The Attitude of Secondary and High School Pupils to Bullying" was used in the function of a test tool, which was developed by the Sociological Laboratory of Saint-Petersburg State University of Economics. In our case, it was complemented and expanded in order to investigate the factors that influence and cause the manifestation of bullying among teenagers and show: firstly, the declarative attitude to the bullying and the causal relationship of its appearance and manifestation; secondly, the presence of bullying in the teenagers' experience; thirdly, the teenager's idea of the possibilities to overcome the bullying and its prevention; fourthly, the attitude to the bullying, which manifests itself at the level of teenager behavior and the conditions in which they use it. The peculiarities of teenagers' attitude to the bullying is empirically recorded among their peers. It was found that more than half of the teenagers suffered from bullying at different frequencies and at different periods of their life, mainly at school. The significant differences in the attitude of teenagers to bullying were revealed at the declarative and behavioral level. Only half of the teenagers who use violence admitted it at the declarative level. It has been recorded that the teenagers, suffering from violence in the family, viewed violence as a way of life and consider that violence must be tolerated. It is shown that experience of different degree of teenagers' involvement to violence promotes the formation of their attitude to bullying only at school as acceptable standards of behavior, but with understanding of the responsibility of all participants. The teenagers who are subjects to regular and constant acts of harassment from teachers believe any adult to be inadequate in solving bullying situations, and also allow themselves to be violent with peers. It has been confirmed that teenagers who were not subjects to acts of harassment from the family, school and peers have a negative attitude to violence, and have reliance in students and teachers in solving bullying situations.

Keywords: bullying, violence, harassment, teenagers, attitude to bullying.

Подано до редакції 02.04.2019